

De keuze tussen groen en extreem rechts in Vlaanderen.

Sporen van een nieuwe breuklijn.

Jaak BILLIET

Gewoon hoogleraar K.U.Leuven, promotor van het ISPO

Marc SWYNGEDOUW

Hoofddocent K.U.Brussel, onderzoeksdirecteur van het ISPO

I. Inleiding

Het onderzoek van Bart Maddens¹ heeft duidelijk aangetoond dat het Vlaams Blok en Agalev als 'one' (of beperkte) 'issue' partijen mogen bestempeld worden. Reeds in de motieven van de kiezers werden daar aanwijzingen voor gevonden². Meer dan de helft van de electoraten van deze partijen duidt eenzelfde thema aan als reden van het stemgedrag: de migranten bij de Vlaams Blok-kiezers en het milieu bij de aanhangers van Agalev. Maar het migrantenthema blijkt ook - zij het in veel mindere mate - het Agalev-electoraat te beïnvloeden. De kans op een Agalev-stem neemt toe bij kiezers met een pro-integratie standpunt, daar waar de kans op een Vlaams Blok-stem drastisch toeneemt met een contra-integratie standpunt³. De analyse van Maddens vertrekt van het standpunt dat in tegenstelling tot de politici en een toplaag van gepolitiseerde burgers, de opinies van de meeste burgers m. b. t. beleidskwesties niet ingebed zijn in één of meerdere omvattende waardenoriëntaties. Het standpunt en het belang dat de kiezer hecht aan een beleidspunt zal zijn stemgedrag bepalen.

Billiet en De Witte bouwen in hun analyse met betrekking tot het al dan niet Vlaams Blok stemmen verder op de attitudinale onderzoekstraditie. Sociaal-psychologische en/of sociologische houdingen worden als stemgedrag structurend beschouwd⁴. Complementair hieraan zijn de eerder socio-demografische analyses van Swyngedouw e. a. ter verklaring van het stemgedrag⁵. In deze analyses wordt er vanuit gegaan dat de sociologische kenmerken, zoals leeftijd, kerkelijkheid, beroep enz. een stemgedrag bepalende invloed hebben. De kiezer stemt zoals hij sociaal is ingebed.

---

1 B. MADDENS, *Kiesgedrag en partijstrategie*, Leuven, 1994.

2 J. BILLIET, M. SWYNGEDOUW en A. CARTON, Protest, ongenoegen en onverschilligheid op 24 november, *Res Publica*, 1993, Vol. 35, nr. 2, pp. 221-235.

3 B. MADDENS, o.c., p. 308.

4 J. BILLIET en H. DE WITTE, Attitudinal dispositions to vote for a 'new' extreme right-wing party. *European Journal of Political Research*, 1995, nr. 2, pp. 181-202.

5 M. SWYNGEDOUW, Verschuivingen en partijvoorkeur tijdens de parlementsverkiezingen van 13 oktober 1985; *Res Publica*, 1986 nr. 2, pp. 261-282; M. Swyngedouw en J. Billiet, Stemmen in Vlaanderen op 13 december 1987. Een statistische analyse, *Res Publica*, 1988, nr. 1, pp. 25-50; M. SWYNGEDOUW, R. BEERTEN, J. BILLIET en A. CARTON, Partijkeuze verklaren. Over determinanten van het stemgedrag in Vlaanderen op 24 november 1991, in M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET, A. CARTON en R. BEERTEN, *Kiezen is verliezen*, 1993, pp. 15-26.

In zijn breuklijnen/waardenoriëntatie analyse van de opkomst van Vlaams Blok en Agalev bouwt Swyngedouw ⁶ dan weer voort op de theorieën van Campbell e. a. en Butler en Stokes ⁷ die aannemen dat de waardenoriëntatie van de kiezer als een evaluerend, structurerend, vereenvoudigend en veralgemenend mechanisme werkt dat standpuntbepaling van de kiezer leidt m. b. t. complexe beleidsalternatieven en strijdpunten ⁸. Fundamenteel zou dus aan de basis van het stemgedrag een waardenoriëntatie liggen. Deze relatie waardenoriëntatie - stemgedrag of keuze voor een partij staat echter ter discussie zoals uit de opvatting van Maddens mag blijken. Maar vanuit hun optiek beschrijven elk van deze auteurs een aantal structurerende elementen van het stemgedrag.

In deze studie pogen we een model te ontwikkelen dat de relevante socio-demografische kenmerken, attitudes en beleidskwesties uit de voorgaande studies tegen elkaar afweegt. We doen dit vanuit een bijzonder perspectief. Zowel Swyngedouw ⁹ als Billiet en De Witte ¹⁰ komen, gebruik makend van verschillende soorten gegevens uit het verkiezingsonderzoek, tot de vaststelling dat het Vlaams Blok en Agalev antipoden vormen. Zo stelt Swyngedouw vast dat in de *perceptie van de kiezer* de traditionele partijen (CVP, VU, SP, PVV) afgezet worden tegen Agalev op de materialisme/post-materialisme breuklijn, waarbij de traditionele partijen zich bijna onderling niet te onderscheiden in het centrum zouden bevinden van deze dimensie. Hoewel het Vlaams Blok als eerder materialistisch werd gekarakteriseerd droeg zij slechts in geringe mate bij aan het tot stand komen van deze dimensie. Verder plaatst de breuklijn universalistische culturele openheid versus particularistische culturele geslotenheid, Agalev tegenover het Vlaams Blok. Ditmaal bevonden de traditionele partijen zich weerom in het centrum en droegen weinig bij tot deze dimensie. Inhoudelijk wordt deze dimensie vooral bepaald door opvattingen in verband met de rechten van migranten (Vlaams Blok: minder rechten voor migranten dan voor de Belgen; Agalev: dezelfde rechten voor migranten als voor de Belgen) en het communautaire (Vlaams Blok: Vlaanderen versus Agalev: België).

Billiet en De Witte komen tot de vaststelling dat het profiel van de Agalev-kiezers het meest uitgesproken afwijkt van het profiel van de Vlaams Blok-kiezers m.b.t. een aantal *attitudes* die bij de kiezers via schalen gemeten werden. De groene kiezers hebben bijna geen negatieve gevoelens tegenover migranten, zij vinden het blanke ras niet superieur, ze zijn weinig autoritair, zijn weinig of niet materialist, zijn weinig politiek machteloos, ze verwerpen relatief meer de traditionele sekserollen en hebben in een geringere mate een gevoel van onveiligheid. Zij besluiten dat het kiezerskorps van Agalev zich het duidelijkst afzet tegen het rechts gedachtengoed dat met de schalen gemeten wordt. Toch kan volgens deze studie het kiezerskorps van het Vlaams Blok niet over de ganse lijn als uitgespro-

6 M. SWYNGEDOUW, De opkomst en doorbraak van Agalev en Vlaams Blok in de jaren tachtig en negentig, *Acta Politica*, 1994, nr. 4, pp. 453-477.

7 D. BUTLER en D. STOKES, *Political Change in Britain. The Evolution of Electoral Choices*. New York, St. Martin's, 1974 (2nd edition.); A. CAMPBELL, P.E. CONVERSE, W.E. MILLER en D. STOKES, *The American Voter*. Chicago. University of Chicago Press, 1960.

8 M. SWYNGEDOUW, Nieuwe breuklijnen in de Vlaamse politiek? De politieke ruimte van de 18- tot 65 jarige Vlaamse kiezer na de verkiezingen van 24 november 1991, in M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET, A. CARTON en R. BEERTEN, Kiezen is verliezen. *Onderzoek naar de politieke opvattingen van de Vlamingen*, Leuven, 1993, pp. 85-112.

9 M. SWYNGEDOUW, a.c., in Marc SWYNGEDOUW, e.a., o.c., 1993.

10 J. BILLIET en H. DE WITTE, o.c., 1995.

ken rechts getypeerd worden. Inzake een aantal cultureel-conservatieve houdingen onderscheidt het kiezerskorps van het Vlaams Blok immers weinig van sommige traditionele partijen. De Vlaams Blok-kiezers situeren zich zelfs gemiddeld iets minder aan de rechtse kant dan de gemiddelde CVP-kiezer m.b.t. sommige cultureel conservatieve oriëntaties. Hoewel het Vlaams Blok als eerder materialistisch werd gekarakteriseerd draagt deze partij in de studie van Billiet en De Witte slechts in geringe mate bij aan het tot stand komen van deze dimensie. Wat de kiezers van het Vlaams Blok veruit het meest van Agalev-kiezers onderscheidt zijn de standpunten inzake de migranten en de keuze voor Vlaanderen boven België (universalistische culturele openheid versus particularistische culturele geslotenheid in de termen van Swyngedouw). Beide studies schetsen het beeld van een enigszins gepolariseerd kiezerskorps met Agalev en het Vlaams Blok als extremen en de andere partijen in het centrum, alhoewel Vuylstekes ruimtelijke voorstelling van de analyse van Billiet en De Witte ook tot een driepolige oplossing kan doen besluiten ¹¹.

In de studie van Billiet en De Witte werden gelijktijdig uitsluitend dertien attitudes van de kiezers onderzocht. Het zou dus kunnen dat de vastgestelde verschillen tussen de electoraten eigenlijk terug te voeren zijn tot een verschillende sociale samenstelling van deze kiezerskorpsen. Om te kunnen besluiten dat deze tegenstellingen op zichzelf een structurerende rol spelen in het stemgedrag, onafhankelijk van de verschillende sociale samenstelling van de kiezerskorpsen en van andere attitudes, is het noodzakelijk ze gezamenlijk te onderzoeken. Dit is meteen een van de drie nieuwe aspecten van deze studie. Nieuw is eveneens dat we hier geen gebruik zullen maken van de 11-puntenschalen waarop de kiezers zichzelf en de partijen plaatsten, maar van sommatieve houdingschalen. Lisrel-meetmodellen maakten duidelijk dat de in deze schalen betrokken items effectief de onderliggende dimensie meten. In deze zin zijn ze dan ook betrouwbaarder ¹². Door het gebruik van deze schalen is het mogelijk om naast de 18-65 jarigen ook de 66-74 jarigen in het onderzoek op te nemen ¹³. Tenslotte worden nog enkele nieuwe factoren bijkomend onderzocht die in de voorgaande studies niet aan bod kwamen. Een blik op de electorale kaart maakt duidelijk dat het Vlaams Blok en Agalev eerder goede resultaten halen in de grote stedelijke agglomeraties. De vraag stelt zich dan ook of na controle voor de socio-demografische en de attitudevariabelen dit effect stand houdt. Gaat het hier m.a.w. om een effect van de mate van verstedelijking of om een effect van het behoren tot bepaalde sociale categorieën. Het centraal stellen in de analyse van Vlaams Blok én Agalev m. b. t. tot de vroeger gevonden breuklijnen maakt het noodzakelijk om een schaal op te nemen die het (Vlaams) nationalisme meet ¹⁴ en een schaal die de bereidheid meet tot het brengen van offers ter verbetering van de leefomgeving. Deze laatste twee schalen zijn bijkomende aspecten van de vermelde breuklijnen.

11 Zie hiervoor: M. VUYLSTEKE, *Projectie en rotatie: paradigma's in statistische technieken*, Leuven, 1994 (voorstelling op de voorpagina en mondelinge toelichting bij de doctoraatsverdediging). De ruimtelijke voorstelling is een bi-plot op basis van de canonische correlaties.

12 J. BILLIET, *Research note: Measurement models for some scales in the survey on political attitudes and behaviour connected with the General Elections (22 Nov. 1991) in Flanders (Belgium)*, Bulletin nr. 1993/6 van het ISPO.

13 De schaalitems werden immers aan alle respondenten voorgelegd, dus ook aan de oudste leeftijdsklasse van 65-74 jaar in de steekproef.

14 B. MADDENS, R. BEERTEN en J. BILLIET, *O Dierbaar België? Het natiebewustzijn van Vlamingen en Walen*, Leuven, 1994.

Eerst worden nog eens kort de voornaamste bevindingen van de studies over sociale kenmerken en attitudes afzonderlijk voorgesteld. Nadien volgt de totale analyse aan de hand van logistische regressie.

II. De sociale samenstelling van de kiezerskorpsen.

In vroegere studies werd gevonden dat de genoten opleiding, de beroepssituatie, de aard van de kerkelijke betrokkenheid, de mate van welstand en de sekse, elk afzonderlijk en voor elkaar gecontroleerd een significant effect hebben op het stemgedrag. Voor de electoraten van Agalev en Vlaams Blok is het relevant vast te stellen dat er geen invloed uitgaat vanwege geslacht en slechts een zeer minieme invloed vanwege inkomen. Wel is de kans op een stem voor Agalev bij de kiezers met een hoog beroepsprestige (vnl. hoofdarbeiders) beduidend hoger dan bij dezen met een laag beroepsprestige (vnl. handarbeiders); voor het Vlaams Blok geldt net het omgekeerde. De kans dat mensen voor de groenen stemmen neemt eveneens toe naarmate zij meer opleiding volgden. Bij het Vlaams Blok is dat niet zo eenduidig. Die partij heeft het meest succes bij mensen die enkel lager onderwijs genoten hebben of die hoger secundair technisch- of beroepsonderwijs volgden. Er zijn echter ook gelijkenissen: deze twee partijen halen hun hoogste kans op een stem bij kiezers die zichzelf als 'niet-katholiek' (vrijzinnigen en niet gelovenden) beschouwen. Ook spreken ze beide de eerder jonge kiezers aan. Bij de verkiezingen van 24 november 1991 had Agalev het meeste kans op een stem in de leeftijdscategorie van 26 tot 35 jaar. De hoogste kans op een Vlaams Blok-stem situeerde zich in de leeftijdsklasse van 18 tot 25 jaar¹⁵.

Men kan deze gegevens ook nog vanuit een ander invalshoek bekijken en nagaan hoe elk kiezerskorps m. b. t. een aantal sociale kenmerken is samengesteld. Tabel 1 geeft de bivariate proportionele samenstelling. Als we Agalev met het Vlaams Blok vergelijken, stellen we vast dat zij duidelijk meer hoog opgeleiden onder haar kiezers telt, maar minder kiezers met slechts een diploma lager onderwijs. Hoewel beide partijen duidelijk meer niet-katholieken in hun gelederen tellen dan de andere partijen kent het Vlaams Blok duidelijk een nog sterkere ondervertegenwoordiging dan Agalev wat betreft de kerkelijke kiezers. Agalev kent een oververtegenwoordiging van leidinggevende hoofdarbeiders, daar waar Vlaams Blok een oververtegenwoordiging kent van handarbeiders. Qua leeftijd is het Agalev-electoraat samengesteld uit kiezers jonger dan 45 jaar, met bijna de helft van haar kiezers in de leeftijdsklasse van 25 tot 34 jaar. Het Vlaams Blok tendeert sterk naar de globale leeftijdsverdeling van het gehele kiezerskorps, maar haar kiezers bestaan voor iets meer dan een vijfde uit 18 tot 24 jarigen. Tenslotte blijken beide electoraten qua samenstelling ondervertegenwoordigd in de kleine plattelandsgemeenten en oververtegenwoordigd in de grote stedelijke agglomeraties. Voor het Vlaams Blok geldt dit laatste nog meer dan voor Agalev. De contrasten tussen beide partijen zijn zo mogelijk nog groter als met de houdingen van de kiezers rekening wordt gehouden.

¹⁵ M. SWYNGEDOUW, R. BEERTEN, J. BILLIET en A. CARTON, Partijkeuze verklaren. Over determinanten van het stemgedrag in Vlaanderen op 24 november 1991, in M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET, A. CARTON en R. BEERTEN, o.c., 1993, pp. 15-26.

TABEL I.

Sociale samenstelling van de verschillende electoraten in Vlaanderen op 24 november 1991 (kolompercentages).

<i>Kenmerken</i>	<i>Partij</i>								Totaal
	Agalev	CVP	PVV	SP	VI. Blok	VU	Ross.	Null	
<i>Opleiding</i>									
Lager onderwijs	7	25	17	31	26	14	12	32	21
Lager secundair	19	29	25	25	25	24	35	30	26
Hoger secundair	36	26	30	37	37	32	39	23	30
Hoger onderwijs	38	19	27	11	11	29	13	15	23
<i>Kerkelijke betrokkenheid</i>									
Kerkelijk	31	71	33	21	21	51	12	36	41
Randkerkelijk	27	23	43	39	35	33	42	37	33
Niet katholiek	42	5	24	40	44	16	46	26	26
<i>Huidig beroep</i>									
Geen beroep	20	23	24	15	18	22	21	28	22
Gepensionoord	6	25	13	23	15	15	8	18	15
Zonder werk	6	4	4	7	7	4	4	5	5
Handarbeiders	18	19	21	28	36	19	42	30	24
Zelfstandigen	2	3	8	1	3	2	4	3	4
Bedienden	17	11	10	13	12	14	10	8	13
Leidinggevend beroep	32	14	19	12	10	24	10	8	17
<i>Leeftijd</i>									
18-24	21	6	15	9	21	12	26	8	12
25-34	41	16	22	21	25	18	36	22	22
35-44	24	21	24	18	20	22	19	16	20
45-54	6	18	17	20	13	18	10	19	16
55-64	5	18	13	19	10	22	5	24	16
65-74	6	22	10	13	12	10	4	12	14
<i>Verstedelijking</i>									
Klein plattelands	23	33	31	26	19	25	29	29	29
Verstedelijke gemeenten.	52	55	52	56	49	60	41	45	53
Grote stedelijke agglom.	25	12	17	18	32	15	24	26	19
N	255	696	491	401	227	207	78	124	2691

III. De attitudes van de kiezers

In het verkiezingsonderzoek van 1991 werd een groot aantal houdingen gemeten. Vooreerst zijn er een aantal attitudes die betrekking hebben op verklaringen die zowel door maatschappelijke als wetenschappelijke waarnemers werden aangevoerd om het stemmen op protestpartijen of het zich onthouden te

verklaren, met name: *politieke machteloosheid* in de betekenis van twijfel aan de zinvolheid van het stemmen en de mogelijkheid om invloed uit te oefenen op het politiek gebeuren in het algemeen, en *sociaal isolement* in de zin van ontevredenheid over de contacten met mensen. Andere houdingen zijn geïnspireerd door sociologische theorieën over veranderingen in waarden: het zgn. utilitaire aspect van het *individualisme*¹⁶, het onbeperkt nastreven van het (materieel) eigenbelang, en het zgn. *materialisme* als het vooral waarde hechten aan economische groei en veiligheid boven de immateriële waarden van het postmaterialisme¹⁷ zoals vrije meningsuiting, inspraak, creativiteit en de zorg voor het leefmilieu. Daarnaast werden negen houdingen gemeten die elk op een of andere wijze te maken hebben met programma's van extreem-rechtse partijen of met kenmerken die gewoonlijk aan extreem rechtse ideologieën worden toegeschreven: een negatieve *houding tegenover migranten*; een neiging tot *racisme* in de betekenis van gevoel van superioriteit van het blanke ras; extreem *nationalisme* of streven naar separatisme; *autoritaire* denkbeelden (het straffen van afwijkers en onderwerping aan autoriteiten); het beklemtonen van natuurlijke *verschillen tussen mannen en vrouwen* in de uitoefening van maatschappelijke taken; beperkingen opleggen aan de *vrije meningsuiting* (niet alles kan openbaar gezegd worden); *economisch conservatisme* of het willen in stand houden van ongelijkheden tussen sociale klassen; het ontzeggen van het *recht op abortus* en het gevoel onvoldoende bescherming te genieten tegen de *kleine criminaliteit*¹⁸. Verscheidene van deze houdingen sluiten mooi aan, of staan haaks op de ideeën die op het einde van de jaren zestig opgang maakten onder de voornamelijk hoog geschoolde jongere generaties van toen, een intellectuele generatie die met haar ideeën de embryonale basis vormde voor een groene partij in Vlaanderen¹⁹.

Een van de meest opvallende vaststellingen hierbij is dat het Vlaams Blok-kiezerskorps niet op al de schalen die de extreem-rechtse oriëntatie meten een extreme positie inneemt. Alleen inzake de houding tegenover de migranten, de superioriteit van het blanke ras en het strenger aanpakken van kleine criminaliteit behaalt het Vlaams Blok-kiezerskorps gemiddeld significant hogere scores op deze schalen dan alle andere kiezerskorpsen. Wat het Vlaams-nationalisme aangaat onderscheidt deze partij zich ook wel van de meeste andere partijen. De Volksunie scoort hier echter nog significant hoger. Inzake politieke machteloosheid, utilitair individualisme en sociaal isolement scoren de Vlaams Blok-kiezers weliswaar gemiddeld aan de hoge kant, maar zij worden nog sterk overtroffen door degenen die blanco- of ongelddig hebben gestemd.

Wat Agalev aangaat is het beeld over het algemeen veel scherper. Dit kiezerskorps situeert zich meestal helemaal aan de kant waar men dit inzake ideologie en attitudes kan verwachten op basis van de verklaringen en geschriften van de leiders. Het is het kiezerskorps met gemiddeld de minst negatieve houding tegenover de migranten, het minst aanhangers van racistische ideeën, het minst

16 R.N. BELLAH et al., *Habits of the heart. Individualism and commitment in American life*, New York, 1986.

17 R. INGLEHART, Value change in industrial societies, in *American Political Science Review*, Vol. 81, 1987, pp. 1189-1203.

18 Zie hiervoor o.m. J. BILLIET en H. DE WITTE, o.c., 1995; J. BILLIET, *Measurement models for some scales in the survey on political attitudes and behaviour connected with the general elections (24 Nov. 1991) in Flanders (Belgium)*, I.S.P.O. Bulletin no. 1993/6.

19 M. SWYNGEDOUW, L'essor d'Agalev en du Vlaams Blok, *Courier Hebdomadaire du CRISP*, no. 1362, Bruxelles, 1992, pp. 4-8.

autoritair, met zeer weinig materialisten, politiek machtelozen en utilitair individualisten. Agalev is m. a. w. nog scherper dan het Vlaams Blok van de meeste partijen te onderscheiden, maar dan in de tegenovergestelde richting uiteraard.

Veel van de vermelde houdingen vertonen een sterke onderlinge samenhang zodat het aangewezen is om de vraag te stellen welke van deze houdingen op zich medebepalend zijn voor het stemmen voor Vlaams Blok of Agalev, en niet voor de andere partijen. De netto-effecten van deze houdingen op de keuze voor het Vlaams Blok versus alle andere partijen, dus ook t. o. v. Agalev, zijn reeds beschreven in een vorige studie²⁰. De keuze voor Vlaams Blok boven Agalev, en vice versa, wordt in volgorde van grootte sterk bepaald door de houding tegenover de migranten, het materialisme, het economisch conservatisme en het Vlaams nationalisme. Alle andere attitudes hebben geen significant netto-effect op deze keuze. De houding tegenover de migranten is eveneens doorslaggevend voor de keuze voor het Vlaams Blok versus elke andere partij. Met uitzondering voor de Volksunie geldt hetzelfde voor het Vlaams nationalisme. Wat inzake attitudes doorslaggevend is voor de keuze voor de groenen i.p.v. de andere partijen werd nog niet onderzocht. Zoals gezegd werden de houdingen niet samen met de achtergrondkenmerken geanalyseerd. Dat is nochtans nodig omdat dan kan nagegaan worden in hoever sommige attitudes los van de sociale kenmerken waarmee ze samenhangen toch een rol spelen bij het stemgedrag.

IV. Determinanten van de keuze voor Vlaams Blok of Agalev versus de andere partijen.

Zoals gezegd zal hier voor het eerst een analyse gebeuren van alle relevante sociale kenmerken en alle houdingen die een rol spelen bij de toe- of afname van de kans op een stem voor het Vlaams Blok of voor Agalev. We kunnen vertrekken van een model waarin alle sociale variabelen en attitudes zijn opgenomen die in de afzonderlijke analyses overeind bleven. We mogen verwachten dat enkele sociale kenmerken niet langer relevant zijn indien op hetzelfde niveau ook de attitudes in het verklaringsmodel worden opgenomen, namelijk in de mate dat die sociale kenmerken heel sterk zouden samenhangen met de betreffende attitudes. De analyse wordt uitgevoerd m. b. v. de procedure CATMOD van SAS waarin logistische regressiemodellen getest worden met meerdere verklarende polytome of dichotome categorische variabelen en met een te verklaren variabele die eveneens categorisch en polytoom is. We beperken ons tot alle kiezers die een substantiële keuze gemaakt hebben, dus met uitzondering van blanco en ongeldige stemmen en van degenen die niet gestemd hebben. De te verklaren variabele is als volgt gecodeerd: (1) Vlaams Blok; (2) Agalev; (3) alle andere partijen samen als referentiecategorie. Een en ander houdt in dat we proberen om (de logaritme) van de kansverhouding (log-odd) Vlaams Blok/andere partijen en Agalev/andere partijen te verklaren. Uiteraard levert dit ook de afgeleide kansverhouding Vlaams Blok/Agalev op.²¹

Omwille van het groot aantal variabelen dat opgenomen wordt in de analyse en niettegenstaande het feit dat logische regressie werkt via gededesaggregeerde gegevens - in vergelijking met loglineaire modellen - is het toch noodzakelijk voor de stabiliteit en asymptotische geldigheid van de analyse om het aantal categorie-

²⁰ J. BILLIET en H. DE WITTE, o.c., 1995.

²¹ A. AGRESTI, *Categorical Data Analysis*. New York, John Wiley; 1990; A. DEMARIS, A., *Logit Modeling*. Sage, London, 1992.

ën per variabele te beperken. Vandaar ook de ruwere categorisering van de variabelen in de analyse in vergelijking met de (bivariate) beschrijvingen in tabel I.

Tabel II geeft de geschatte multiplicatieve parameters weer voor het model dat uitsluitend bestaat uit de significant gevonden variabelen²². De gerapporteerde parameters zijn telkens berekend ten opzicht van een opgegeven referentiecategorie die meestal zo dicht mogelijk bij het gemiddelde werd gekozen. De benaderende overschrijdingskans van de significante parameters is eveneens weergegeven (minstens $p < 0.05$). De betekenis van deze multiplicatieve parameters is de volgende. Parameters die significant verschillen van 1 en kleiner zijn dan 1 doen de kansverhouding om voor het Vlaams Blok (of Agalev) te stemmen en niet voor de referentiepartijen (geometrisch) gemiddeld afnemen (de kansverhouding of 'odds' wordt immers met de parameterwaarde vermenigvuldigd). Parameters die significant groter zijn dan 1 doen de kansverhouding Vlaams Blok (of Agalev) versus de referentiepartijen toenemen. Parameters die niet significant van 1 verschillen wijzen op het ontbreken van een effect. De toe- of afname wordt telkens uitgedrukt t.o.v. de 'odds' in de referentiecategorie van de betreffende variabele²³.

Opvallende ontbrekende variabelen in deze tabel zijn wat de socio-demografische variabelen betreft sekse, het inkomen en het onderwijsniveau. Het verdwijnen van het onderwijsniveau is te verklaren door de constructie van de variabele 'beroep' waarin het onderscheid tussen hoofd- en handarbeiders vrijwel samenvalt met de mate waarin men onderwijs heeft genoten. Het ruw gemeten inkomen uit vroegere analyses (laag en hoog) valt evenzeer in belangrijke mate samen met het beroep. Wat de sekse aangaat moet erop gewezen worden dat dit vooral speelde m.b.t. de keuze voor de CVP, een partij die hier samen met de andere traditionele partijen als referentiecategorie gebruikt wordt. Het kan ook zijn dat deze laatste twee variabelen wegvallen omdat hier ook met andere socio-demografische variabelen, zoals de verstedelijkingsgraad, en met attitudevariabelen is rekening gehouden. Opvallende afwezige attitudevariabelen zijn de politieke machteloosheid, het sociaal isolement, het utilitair individualisme, het racisme, het autoritarisme, het beklemtonen van verschillen tussen man en vrouw, beperkingen op de vrije meningsuiting, het economisch conservatisme, het recht op abortus en de onvoldoende bescherming tegen kleine criminaliteit.

Uitgezuiverd voor het effect van de wel opgenomen variabelen blijken deze attitudes veel meer de traditionele partijen onderling en de blanco/ongeldig kiezers te onderscheiden dan het Vlaams Blok en Agalev. Men moet inderdaad voor ogen houden dat het niet vinden van een significant effect van de vermelde variabelen op de stemgedragvariabele 'Vlaams Blok/Agalev/andere partijen', geenszins betekent dat zij geen invloed hebben in het onderscheiden van de 'andere partijen' onderling.

Het wegvallen van de variabele 'economisch conservatisme' is volkomen in overeenstemming met de conclusie uit de zgn. subjectief electorale ruimte van de kiezer, waarin naar voren komt dat het vraagstuk van de staatscontrole op de economische activiteit in 1991 de partijen weinig van elkaar heeft onderscheiden in de ogen van de kiezer. Dit wijst op de tanende invloed van de traditionele sociaal-economische links-rechts tegenstelling als determinant van het kiesgedrag in Vlaanderen²⁴.

22 Df = 3.622; $L^2 = 1.938,39$; $p = 1.0$.

23 Let op: kansverhoudingen zijn geen kansen.

TABEL II.

Multipliatieve effectparameters van de determinanten van de keuze voor Vlaams Blok of voor Agalev t. o. v. de andere partijen.

Determinanten	Vlaams Blok	Agalev	Likelihood ratio X^2
Intercept	0,063 ^{***}	0,062 ^{***}	590.73 ^{***} df = 2
Handarbeiders Hoofdarbeiders en zelfstandigen referentie: niet actieven	1,439 ^{**} 0,831	0,735 ^{**} 1,148	16.88 ^{***} df = 4
18-29 jaar 30-44 jaar 45-59 jaar referentie: 60-74 jaar	1,848 ^{***} 1,142 0,780 [*]	2,399 ^{***} 1,487 ^{**} 0,382 ^{***}	56.44 ^{***} df = 6
Niet gelovigen of geen levensbeschouwing Vrijzinnigen Onregelmatig praktizerend katholieken Kerken referentie: randkerkelijken	1,902 ^{***} 1,795 ^{***} 0,669 [*] 0,466 ^{***}	1,269 1,164 1,098 0,602 ^{**}	42.38 ^{***} df = 8
Kleine landelijke gemeenten Middelgrote verstedelijkte gemeenten Grote stedelijke agglomeraties referentie: grote landelijke gemeenten	0,618 ^{**} 1,042 2,147 ^{***}	0,821 0,868 1,157	39.82 ^{***} df = 6
Positieve houding tegenover migranten Negatieve houding tegenover migranten referentie: gematigde houding	0,259 ^{***} 3,971 ^{***}	1,751 ^{***} 0,529 ^{***}	120.66 ^{***} df = 4
Uitgesproken Belgen Vlaams nationalisten referentie: gematigde houding	0,800 [*] 1,432 [*]	1,267 [*] 0,658 [*]	18.97 ^{**} df = 4
Postmaterialisten Materialisten referentie: gematigde houding	0,846 0,916	2,143 ^{***} 0,576 ^{***}	39.28 ^{***} df = 4
Geen bereidheid tot inzet voor het milieu Grote bereidheid tot inzet voor het milieu referentie: gematigde houding	0,931 0,999	0,347 ^{***} 1,689 ^{***}	45.82 df = 4

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$; *** = $p < 0.001$

Op basis van X^2/df kan de globale sterkte van het effect van de verschillende significante verklarende variabelen op het stemgedrag op vergelijkende wijze wor-

den beoordeeld ²⁵. Hieruit komt de houding tegenover migranten als veruit de sterkste verklarende variabele naar voren. Op het tweede niveau volgt een groep van variabelen met een ongeveer vergelijkbaar globaal effect: offerbereidheid voor het milieu, (post-)materialisme en leeftijd. Significant maar met minder sterk globaal effect zijn de variabelen: verstedelijkingsgraad, levensbeschouwing, nationalisme en beroepsgroep.

Ten opzichte van degenen die geen beroep uitoefenen neemt de kansverhouding om voor het Vlaams Blok te stemmen bij de handarbeiders toe (x 1,439) en vrijwel in even sterke mate af om een stem voor Agalev uit te brengen (x 0,735), steeds vergeleken met alle andere partijen. Bij de jongste kiezers neemt de kansverhouding om voor het Vlaams Blok (x 1,848) of voor Agalev (x 2,399) te stemmen i.p.v. de andere partijen sterk toe bij de jongste kiezers beneden dertig jaar. Tot de leeftijdsklasse van de dertigers behoren speelt eveneens in het voordeel van Agalev (x 1,487), maar eens van oudere leeftijd neemt vooral voor Agalev de kans op een stem fors af.

Tot geen levensbeschouwelijke strekking behoren of zichzelf als vrijzinnig beschouwen gaat samen met hogere kansen op een stem voor het Vlaams Blok (x 1,902 en x 1,795) in vergelijking met de randkerkelijken. Bij onregelmatig praktiserend katholieken (x 0,669) en vooral bij de kerksen (x 0,466) neemt het succes van het Vlaams Blok af, maar de groenen doen het ook veel minder goed bij de kerksen (of regelmatig praktiserend katholieken). Extreem rechts is ook niet al te succesvol in de kleine landelijke gemeenten (x 0,618) maar het vindt des te meer gading in de grote stedelijke agglomeraties (x 2,147).

Het effect van de vermelde zgn. objectieve kenmerken is matig tot betrekkelijk sterk te noemen. Met de houding tegenover migranten komen we aan de scherpste en meest uitgesproken tegenstellingen tussen de rechtse en de groene kiezers. Een positieve houding tegenover migranten is een van de beste voorspelers voor een niet Vlaams Blok-stem (x 0,259), en een uitgesproken negatieve houding voorspelt het best van al de kans op een Vlaams Blok-kiezer (x 3,971). Voor Agalev geldt precies het omgekeerde maar de effecten zijn half zo sterk.

Een Vlaams-nationale overtuiging speelt matig in de kaart van het Vlaams Blok (x 1,432) en werkt eerder remmend voor de groenen (x 0,658). Uitgesproken Belg zijn werkt precies in de omgekeerde richting in vergelijking met de neutrale tussencategorie.

Zoals te verwachten is een postmaterialistische overtuiging uitermate gunstig voor Agalev (x 2,943) en zijn de materialisten even afkerig voor de groenen (x 0,576). Dit kenmerk is echter minder geschikt om de kiezers van het Vlaams Blok van andere kiezers te onderscheiden.

De verklaringskracht van het postmaterialisme wordt overtroffen door de bereidheid tot inzet voor het milieu, overigens een specifiek aspect van de postmaterialistische waardenoriëntatie. Deze attitude is zeer gunstig voor Agalev (x 1,689) terwijl een ontbreken van die bereidheid de kansverhouding op een stem voor Agalev t. o. v. de andere partijen scherp doet afnemen (x 0,347). De Vlaams Blok-kiezers onderscheiden zich bijzonder weinig van de anderen wat materialisme en inzet voor het milieu aangaat.

²⁵ Bij het vergelijken van parameters tussen verschillende groepen variabelen is voorzichtigheid geboden. Vanzelfsprekend speelt telkens de gekozen referentiecategorie een rol bij de grootte van de parameters.

Een eenvoudige bewerking laat toe om uit de boven gegeven parameters de kansverhouding op een keuze voor het Vlaams Blok t. o. v. een keuze voor Agalev af te leiden. Dit gebeurt door de parameters van het Vlaams Blok te delen door de overeenkomstige parameters van Agalev. Een effect is sterker in het nadeel van het Vlaams Blok t.o.v. Agalev naarmate het kleiner is dan één (en nul benadert), en sterker in het voordeel van het Vlaams Blok naarmate het groter is dan één. In Tabel III zijn deze *multiplicatieve* modelparameters in de vorm van odds-ratios (kansverhoudingen) weergegeven.

De belangrijkste determinant in de keuze voor het Vlaams Blok boven Agalev (en omgekeerd) is de houding tegenover migranten. Bij een negatieve houding neemt de kansverhouding op een preferentie voor Vlaams Blok boven Agalev, in vergelijking met de respondenten met een gematigde houding, met maar liefst een factor van 7,5 toe. Bij een positieve houding tegenover migranten zakt deze kansverhouding tot slechts 0,15 van de kansverhouding op een Vlaams Blok-keuze boven een Agalev-keuze bij de gematigden. Of anders gezegd de kansverhouding om Agalev te verkiezen boven Vlaams Blok neemt in deze categorie toe met een factor 6,76 (= $1/0.148$).

De tweede belangrijkste determinant is de offerbereidheid voor het milieu. Bij een grote offerbereidheid zakt de kansverhouding op een Vlaams Blok-keuze tot 0,44 van de kansverhouding van dezen met een gematigde houding. Bij geen offerbereidheid neemt ze toe met een factor van 2,68.

Hoewel op het eerste zicht niet zo duidelijk, is de attitudevariabele (post-)materialisme de derde belangrijkste determinant in de preferentie van Vlaams Blok of Agalev. Ondanks het feit dat materialist zijn de kansverhouding op een Vlaams Blok-stem boven een Agalev-stem slechts met een factor 1,59 verhoogt, neemt de kansverhouding op een Agalev-stem boven een Vlaams Blok-stem toe met een factor 2,53 (= $1/0.395$) wanneer men postmaterialist is.

TABEL III

Multiplicatieve effectparameters van de determinanten van de keuze voor Vlaams Blok versus Agalev

Determinanten	Vlaams Blok / Agalev
Handarbeiders	1,958
Hoofdarbeider en zelfstandigen	0,724
Referentie: niet actieven	-
18-19 jaar	0,770
30-44 jaar	0,768
45-59 jaar	1,968
Referentie: 60-74 jaar	-
Niet gelovig of geen levensbeschouwing	1,499
Vrijzinnig	1,542
Onregelmatig praktizerende katholieken	0,963
Kerksen	0,775
Referentie: randkerkelijken	-
Kleine landelijke gemeenten	0,753
Middelgrote verstedelijkte gemeenten	1,208
Grote stedelijke agglomeraties	1,855
Referentie: grote landelijke gemeenten	-
Positieve houding tegenover migranten	0,148
Negatieve houding tegenover migranten	7,508
Referentie: gematigde houding	-
Uitgesproken Belgen	0,631
Vlaams Nationalisten	2,170
Referentie: gematigde houding	-
Postmaterialisten	0,395
Materialisten	1,590
Referentie: gematigde houding	-
Geen bereidheid tot inzet voor het milieu	2,678
Grote bereidheid tot inzet voor het milieu	0,438
Referentie: gematigde houding	-

De vierde in de rij belangrijkste determinant in de keuze tussen Vlaams Blok en Agalev blijkt nationalisme te zijn. Vlaams Nationalist zijn verhoogt de kansverhouding op een keuze voor Vlaams Blok boven Agalev met een factor van 2,17 en uitgesproken Belg zijn verlaagt deze kansverhouding met een factor van 0,63 ten opzicht van hen met een gematigde houding.

Gecontroleerd voor de attitudevariabelen in het model blijken beroepssituatie en leeftijd de belangrijkste socio-demografische determinanten bij de keuze tussen Vlaams Blok en Agalev. In vergelijking met de respectievelijke referentiecategoriën neemt de kansverhouding op een Vlaams Blok preferentie boven Aga-

lev toe bij de handarbeiders met 1,96 en bij de 45-59 jarigen met 1,97. In vergelijking met de inwoners van grote landelijke gemeenten stijgt de kansverhouding op een Vlaams Blok-stem het meest in de grote stedelijke agglomeraties ($\times 1,86$) en zakt ze in de kleine landelijke gemeenten ($\times 0,75$). Tenslotte blijkt de kansverhouding op een Vlaams Blok-stem t. o. v. een Agalev-stem in vergelijking met de randkerkelijken toe te nemen bij de vrijzinnigen en niet gelovigen met respectievelijk een factor van 1,54 en 1,50.

V. Sporen van een nieuwe breuklijn.

Exact definiëren wat breuklijnen en waarden(oriëntaties) zijn blijkt problematisch als men de relevante literatuur doorneemt. Eén van de meest bevredigende definitie van breuklijnen lijkt deze van Bartolini en Mair²⁶. Ze refereert naar drie niveaus die gelijktijdig moeten aanwezig zijn: een empirisch element dat kan gedefinieerd worden in sociaal-structurele termen; een normatief element, d. i. een geheel van waarden en geloofspunten die een gevoel van identiteit verschaffen; en een organisationeel/gedragsmatig element, meer bepaald een geheel van individuele interacties, instituties en organisaties, zoals politieke partijen, die zich ontwikkelen op basis van de breuklijn. Volgens de opvattingen van Lipset en Rokkan²⁷, Almond,²⁸ e.a. zouden alle westerse democratieën gekenmerkt worden door een aantal breuklijnen. Deze zouden hun oorsprong vinden in het proces van natievorming (de levensbeschouwelijke en etnisch-culturele breuklijn) en in de industriële revolutie (de sociaal-economische breuklijn). Wanneer uit deze tegenstellingen politieke organisaties ontstaan die in staat zijn om de rivaliserende belangen op een voor hun aanhang bevredigende wijze te verwoorden en te verdedigen en er legitieme rollen en politieke structuren op te ontwikkelen zal men spreken van een geïnstitutionaliseerde breuklijn²⁹. Dit zou het geval zijn voor de levensbeschouwelijke breuklijn. De sociaal-economische breuklijn daarentegen zou slechts semi-geïnstitutionaliseerd zijn aangezien verschillende partijen of onderdelen ervan zich hierop geënt hebben: langs werknemerszijde (B)SP en CVP-ACW, langs werkgeverszijde PVV en CVP-NCMV. De communautaire breuklijn zou dan slechts marginaal geïnstitutionaliseerd zijn omdat de vertaling van deze tegenstelling in een specifieke partijvorm (VNV, VU) steeds een twistpunt is geweest binnen de Vlaamse Beweging die altijd breder was dan ze strikt electoraal vertegenwoordigde³⁰.

Breuklijnen kunnen beschouwd worden als krachten die zowel het electorale gedrag maken (richting geven) als conditioneren (i.c. de mobiliteit beperken). Zij zijn meer dan een uitvloeisel van sociale stratificatie. Maar ze zijn ook meer dan alleen cultureel-ideologische opdelingen op basis van waarden en geloofs-

26 BARTOLINI en P. MAIR, *Identity, Competition and electoral availability: the change of European Electorates 1885 - 1985*. Cambridge, University Press, 1990, pp. 212-216.

27 S. LIPSET en S. ROKKAN, *Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments*. In: S. LIPSET en S. ROKKAN (ed.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, New York, 1967, pp. 1-64.

28 G.A. ALMOND, *Comparative Political Systems*. *Journal of Politics*, 1956, nr. 3, pp. 393-405.

29 J. BILLIET, *Verzuiling en politiek: theoretische beschouwingen over België na 1945*. *Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1982, nr. 1, pp. 83-118. Het concept "geïnstitutionaliseerd" komt in die betekenis van S.P. HUNTINGTON, *Political Order in Changing Societies*, New Haven, 1968, pp. 616-617.

30 J. BILLIET, o.c., 1982, p. 91.

punten. Breuklijnen bestendigen de bestaande partijorganisaties en de verhoudingen tussen hen. Zij worden aangewend bij de mobilisatie van kiezers. Hoewel mag aangenomen worden dat breuklijnen relatief stabiel zijn over langere periodes, bestaat er volgens Lipset en Rokkan een hiërarchie van breuklijnen in elk systeem die niet alleen de politieke voorrang bepaalt (en verschillen tussen de verschillende staten), maar die ook de tendens heeft veranderingen te ondergaan over de tijd heen. Oudere breuklijnen vervagen of verliezen aan belang, andere reeds bestaande of nieuwe breuklijnen winnen aan belang of ontstaan onder invloed van gewijzigde maatschappelijke omstandigheden.

Het is duidelijk dat breuklijnen verwijzen naar waarden en waardenoriëntaties. De begrippen waarden en waardenoriëntaties hebben binnen de sociaal wetenschappelijke wereld ook al geen eenduidige bepaling. Na een rigoureuze analyse van de verschillende definiëringen besluit van Deth ³¹ een politieke waarde te bepalen als de voorstelling van een wenselijke maatschappij en de belangrijkste middelen om die te bereiken. Op individueel niveau benoemt hij waardenoriëntaties de vector van intra-individuele preferenties voor diverse waarden. Bij sociale of politieke categorieën wordt dit dan inter-groeperingsverschillen in waardenoriëntaties. Het mag duidelijk zijn dat de door ons gemeten attitudes slechts *indicatoren* kunnen zijn van waardenoriëntaties, het normatief (cultureel-ideologisch) element in de definitie van Bartolini en Mair. Ze zijn noodzakelijk maar niet voldoende om een breuklijn te vormen. Deze waardenoriëntaties zijn dan ook noodzakelijk, maar niet voldoende om het stemgedrag mee te bepalen. In wezen gaat het over attitudes en dit zijn "dispositions to respond". Verschillende studies hebben aangetoond dat er een sterke discrepantie kan bestaan tussen woorden en daden. Verbale uitdrukkingen van attitudes laten veelal niet toe om betrouwbare voorspellingen te maken over feitelijk gedrag. Aangezien de onafhankelijke variabele in onze studie gerapporteerd (kies)gedrag is en de onafhankelijke variabelen voor de helft socio-demografische variabelen zijn, beperkt deze opmerking zich tot de vier attitudevariabelen. Zij worden geacht indicatoren te zijn van de twee nieuwe breuklijnen die in de studie van Swyngedouw te voorschijn kwamen.

Alhoewel in deze analyse een totaal andere analysetechniek en een zeer verschillende operationalisering van de te meten attitudes werd gebruikt, sluiten de resultaten zeer goed aan bij de bevindingen i.v.m. de subjectieve perceptie door de kiezers van het politieke landschap anno 1991 ³². Hierin werden, zoals reeds in de inleiding gesteld, twee breuklijnen/waardenoriëntaties gevonden. De post-materialisme-materialisme tegenstelling die bepaald werd door de schalen 'milieu versus werkgelegenheid' en 'kwaliteit van het leven versus behoud van hoge economische groei' als eerste dimensie. De tweede breuklijn/waardenoriëntatie werd geïnterpreteerd als '*Gemeinschaft en Gesellschaft*' met Tönnies (1887) als inspiratie, m.a.w. de Verlichtingidealisme en de historisch Germaanse opvatting van natie, staat en volk als universalistische culturele openheid versus particularistische culturele geslotenheid. Deze dimensie werd bepaald door de schalen 'dezelfde rechten of minder rechten voor migranten' en de communautaire/nationalistische schaal 'Vlaanderen of België moet alles beslissen'. Zowel met betrekking tot het afzetten van Vlaams Blok en Agalev onderling als het afzetten van

31 J.W. VAN DETH, *Politieke waarden, Een onderzoek naar politieke waardenoriëntaties in Nederland in de periode 1970 tot en met 1982*. Amsterdam, CT-press, 1983, pp. 52-83.

32 M. SWYNGEDOUW, o.c. 1993, pp. 85-112.

deze partijen t. a. v. de traditionele politieke partijen levert de hier uitgevoerde analyse, zowel qua richting als qua sterkte, de verwachte resultaten. Post-materialisme en offerbereidheid verhogen de kansverhouding op een Agalev-stem t.o.v. de andere partijen. Een negatieve houding tegenover de migranten en een positieve tegenover het Vlaams-nationalisme verhogen de kansverhouding op een Vlaams Blok-stem t.o.v. de andere partijen en verlagen de kansverhouding Agalev/andere. Soortgelijke clusters van variabelen vormden de meest determinerende variabelen in de constructie van de zgn. subjectieve electorale ruimte. In de studie over de subjectieve perceptie werd opgemerkt dat het Vlaams Blok slechts weinig bijdroeg tot de materialisme-postmaterialisme dimensie en dat het communautaire veel minder sterk bijdroeg tot het tot-stand-komen van de tegenstelling universele culturele openheid versus particularistische culturele geslotenheid dan de houding tegenover migranten. Dit is ook in voorliggende analyse het geval zoals blijkt uit de verschillende parameters. Het gaat hier weliswaar over dezelfde steekproef maar met andere gegevens eruit en andere methodes. Het mee opnemen van de socio-demografische variabelen in het model laat de onderlinge verhouding van de sterkte van de attitudevariabelen vrijwel intact ³³.

Naast attitudes/waardenoriëntaties blijken socio-demografische variabelen de keuze van partijen te bepalen. De resultaten liggen ook hier in de lijn van de verwachtingen, maar stellen nogmaals in het licht dat de jongere leeftijdscategoriën in vergelijking met de ouderen sneller geneigd zijn de traditionele partijen links te laten liggen, en dat dit ook geldt voor de vrijzinnigen en de niet gelovigen in vergelijking met de randkerkelijken.

De urbanisatiegraad-variabele bevestigt dan weer de vaststelling dat het het grootstedelijk milieu is waarin blijkbaar het klimaat is gegroeid om de traditionele partijen de rug toe te keren. Deze variabele lijkt ons te moeten opgevat worden als een soort van catch-all variabele voor gevoelens van onveiligheid, verkeersproblemen, sociaal isolement, politieke vervreemding, een (relatief) "verloederde" woonomgeving, of anders gezegd het geheel van de aan de grootstad gekoppelde hedendaagse problemen. Uit de analyse wordt duidelijk dat de houding ten aanzien van de migranten de grootstedelijke problematiek overstijgt en niet de enige verklaringsgrond vormt voor de hogere Vlaams Blok-score in de steden. De te verwachten opmerking dat er wel een verband zal bestaan tussen negatieve houding tegenover migranten en verstedelijkt milieu (omwille van de grotere aanwezigheid van migranten in de steden) gaat niet op, aangezien hiervoor gecontroleerd werd in de analyse. Binnenstedelijke analyses maakten reeds voor de verkiezingen van 1987 duidelijk dat de aan- of afwezigheid van migranten niet uitsluitend de variatie in binnenstedelijke verschillen in aanhang voor extreem rechts konden verklaren ³⁴.

Besluit

Als bovenstaande analyse al iets duidelijk maakt dan is het wel dat het mogelijk en zinvol is, om het stemgedrag vanuit een soort van gepolariseerd partijsysteem te analyseren. Met de traditionele partijen als centrum vinden we dan langs elk van hun zijden enerzijds extreem rechts in de vorm van het Vlaams Blok en anderzijds de groenen in de vorm van Agalev. Deze twee electoraten polariseren duidelijk op twee groepen van variabelen, m.n. (post-)materialisme gekoppeld

³³ Zie J. BILLIET en H. DE WITTE, *o.c.*, 1995.

³⁴ M. SWYNGEDOUW, *o.c.* 1989.

aan offerbereidheid voor het milieu en houding tegenover migranten gekoppeld aan nationalisme.

De operationalisering van deze variabelen aan de hand van via meetmodellen geteste schaalconstructies maakt het moeilijk om deze concepten tot eenvoudige beleidskwesties of strijdpunten te herleiden. Hierbij dient in één adem toegevoegd dat het operationeel meettechnisch onderscheid tussen een waarde en een strijdpunt steeds problematisch blijft.

Het samen in één model onderbrengen van socio-demografische en (sociaal-psychologische) houdingsvariabelen maakt duidelijk dat de kloof die bestaat tussen de voorstanders van de zgn. harde variabelen en deze van de (zachte) attitude-variabelen om stemgedrag te verklaren misplaatst is. Onze analyse maakt duidelijk dat beide soorten variabelen gecontroleerd voor elkaar een significante bijdragen leveren in het verklaren ervan.

Tenslotte zou het aangewezen zijn om de sociale kenmerken en de attitudes in een causaal model te plaatsen. Omwille van de categorische aard van een aantal variabelen werd hiervoor nog geen volledig bevredigende oplossing gevonden.

Summary: Choosing Between a Green or a Radical Right-Wing Party in Flanders. Traces of a New Cleavage.

Studies about the Flemish voter's perceptions and attitudes revealed that the ecologist (green) party "Agalev" and the radical right-wing party "Vlaams Blok" were each other's antipodes. These two parties were perceived by the voters as extreme poles on dimensions that were mainly formed by the parties' (perceived) viewpoint about the rights of immigrants, about Flemish political autonomy, and about materialistic versus postmaterialistic policy alternatives. According to the voters' attitudes, the two electorates were polarized by their attitudes towards immigrants, (post)materialism, economic conservatism, and Flemish nationalism. The electorates of these two 'extreme' parties were very similar in age composition (more in youngest generations), urban/rural environment (more living in large urban agglomerations), and church involvement (more non-Catholics). The voters of the ecologist party were more likely to have finished higher education and to have a high occupational status. Blue collar workers with little educational formation were over-represented among the electorate of the right-wing party.

Using the data collected among 2,691 Flemish voters after the 1991 General Elections, this study analyses relevant attitudes and socio-demographic characteristics within one global logistic-regression model. The focus is on the Vlaams Blok versus Agalev with the other electorates as reference category. Controlled for social characteristics, four attitudinal variables still show significant (and opposite) net effects on the likelihood of voting for Agalev or for the Vlaams Blok and not for the other parties: the attitude towards immigrants, Belgian/Flemish nationalism, (post)materialism, and readiness to make efforts for the preservation of the physical environment. This findings support Swyngedouw's thesis about the emergence of two new cleavages: the so called universalistic/particularistic and postmaterialistic/materialistic cleavages that are capable to catch about 20% of the Belgian-Flemish voters in the early 90s.